

דור פיקסלר

מקורות וביאורים לפירוש המשניות לרמב"ם על מסכת עבודה זרה, על פי כתב יד הרמב"ם

תקופה חדשה בלימוד פירוש המשניות לרמב"ם נפתחה עם פרסום מהדורתו של הרב יוסף קאפח לפירוש זה,¹ מהדורה שהתבססה על כתב ידו של הרמב"ם הנמצא בספריות שונות בעולם.² במהדורה זו תוקנו רוב השיבושים שהיו בדפוסים הרגילים והונחה בפני הלומד מהדורה מדויקת ואמינה.³

ברם, עבודתו של הרב קאפח איננה שלמה. במהדורה זו המסכתות בסוף סדר נזיקין (עבודה זרה, אבות והוריות) אינן על פי כתב ידו של הרמב"ם. בשעה שהוציא הרב קאפח את הכרך של סדר נזיקין, סבור היה שכתב היד למסכתות אלו חסר. לימים התברר ששגה הרב קאפח, ואף כאשר התבררה טעותו הדבר לא תוקן.⁴

¹ ר"י קאפח (מהדיר), **משנה עם פירוש הרמב"ם** (עם המקור הערבי), ירושלים תשכ"ג (להלן: פיהמ"ש); מהדורה שנייה (תרגום עברי בלבד), תשכ"ד-תשכ"ז. פירוש המשנה בצורתו החדשה מאפשר ללומד מסכת בש"ס להשתמש בו על הסדר. הרמב"ם עצמו הביע את הערכתו על עבודתו בפיהמ"ש, ראה: ערלה פ"ב מ"יג, שבת פ"ט מ"ב, כפורים פ"ג מ"ח, חגיגה פ"ג מ"ב, כלים פ"ז מ"י. ראה גם: ר"י קאפח (מהדיר), **ספר המצוות לרמב"ם** (מקור ותרגום), ירושלים תשל"א (להלן: סהמ"צ) עשה קח, עמ' קיד. כתב היד מספק לנו יכולת לעקוב אחר שיטת עבודתו של הרמב"ם במהלך השנים, בשל תיקונים אשר נעשו על גבי כתב היד. ראה על כך: ד' פיקסלר, 'הלכות מקוות - על חזרה אחת בפירוש המשנה לרמב"ם', **מעליות** יב, תשנ"ב, עמ' 65-78; הנ"ל, 'על הגולל ועל האהל - ברורים בידינו טומאת כהן', **מעליות** יד, תשנ"ד, עמ' 86-108; הנ"ל, 'הלכה למשה מסיני בפירוש המשנה לרמב"ם', **סיני** קיח, תשנ"ו, עמ' רנב-רסא.

² מהדורת צילום פקסימילית של כל כתב היד, בעריכת ר' אדלמן עם מבוא מאת ס"ד ששון, ראתה אור בשלושה כרכים בהוצאת איינר מונקסגורד קופנהגן, תשט"ז-תשכ"ו. ראוי לציין שבתקופתנו מרבית הפרסום ממצאים על קטעים מטיטות של פירוש המשנה. לרשימה של הטיטות אשר נמצאו ופורסמו ראה: י' הוטנר, 'טיטות של פירוש המשנה בכתב ידו של הרמב"ם', **ספר הזכרון להגאון ר' שילה רפאל**, ירושלים תשנ"ח, עמ' רז.

³ לפני מספר שנים העלה הופקינס (ס' הופקינס, 'מסורת הטקסט של פירוש המשניות לרמב"ם', **ספונות**, סדרה חדשה, ספר חמישי [כ], תשנ"א, עמ' 109-114) השערה לאור מציאת כתב יד הרמב"ם, שהנוסחות שאנו מכנים משובשות הן תרגומים של מהדורה קמא של פירוש המשנה לרמב"ם ואינן טיטות כמקובל היום במחקר. השערה זו עדיין נותרה ללא ביסוס. וראה מה שכתבנו בהערה **שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת**.

⁴ ראה על כך ר"י שילת (מהדיר), **הקדמות הרמב"ם למשנה**, ירושלים תשנ"ב, עמ' יד-טו (להלן: הקדמות); וכן ר"י שילת (מהדיר), **פירוש הרמב"ם לאבות**, מעלה אדומים תשנ"ח, עמ' 8.

בכוונתנו לתקן את החסר ולפרסם מסכתות אלו על פי כתב יד מיוחד זה.⁵ במאמר זה נעמוד על השינויים המהותיים במסכת עבודה זרה בין מהדורתו של הרב קאפח ובין הנמצא בכתב היד. השמטנו במאמר זה את הטקסט הערבי אשר פורסם,⁶ והתמקדנו בשלוש משניות ('הלכות')⁷ אשר שינוי הנוסח משמעותי בהן.⁸

בכל משנה הבאנו תחילה את לשון המשנה (על פי הנוסח שבכתב יד הרמב"ם⁹) ואחר כך את פירוש הרמב"ם. במקרים שבהם יש שוני בין כתב היד לבין תרגומו של הרב קאפח הצגנו את שני הנוסחים בשני טורים - את תרגומו של הרב קאפח בטור הימני ואת זה שמבוסס על כתב היד של הרמב"ם בטור השמאלי.

כתב נטוי = מילים המופיעות בטור אחד אך לא בשני.

() = קטעים המצויים בכתב היד אך נמחקו על ידי הרמב"ם במהדורה בתרא.

[] = קטעים אשר נוספו במהדורה בתרא.

כמו כן, הוספנו ביאור על מקורות הרמב"ם ועל פירושו. הדגשנו את החידוש שיש במהדורת כתב היד.

בכל הפניה לגמרא שלא מצוינת בה המסכת, הכוונה לבבלי עבודה זרה.

פרק א משנה ו

לשון המשנה

מקום שנהגו למכור בהמה דקה לגוים - מוכרין, מקום שנהגו שלא למכור - אין מוכרין, ואל ישנה אדם מפני המחלקות. ובכל מקום אין מוכרין להן בהמה גסה עגלים וסיחים, שלמים ושבורין. ר' יהודה מתיר בשבורה. בן בתירה מתיר בסוס.

⁵ וכבר פתח ר"י שילת במשימה זו בתרגומו את מסכת אבות על פי כתב יד זה, ראה הערה **שגיאה!** **הסימניה אינה מוגדרת..**

⁶ ראה לעיל, הערה 2.

⁷ דרכו של הרמב"ם לכנות את המשניות בשם 'הלכות'. ראה 'הקדמה לפירוש המשנה', **הקדמות**, עמ' סב-סג, וכן למכביר ב'פיהמ"ש'. שמות המסכתות מובאים במאמר כפי שהם בכתבי היד של פיהמ"ש.

⁸ התודה והברכה על הפרסום הנוכחי מגיעה לר"י שילת, שפיענח את כתב היד המקורי של הרמב"ם ותרגמו לעברית.

⁹ על נוסח משנתו של הרמב"ם ראה: ד' רוזנטל, **משנה עבודה זרה** - מהדורה ביקורתית, ירושלים תשמ"א, עמ' 224. הרמב"ם עצמו כבר אמר שאין נוסח מבורר למשנה. ראה: י' בלאו (מהדיר), **תשובות הרמב"ם** (להלן: תשובות הרמב"ם), ב, ירושלים תשי"ד, סימן תמב, עמ' 721: "דעו כי על נוסח המשנה איך היא אין לישראל. וכי המשנה ספר העזרה היא שאין בה אות חסירה או אות יתירה; ומניין אנו יודעים האידך כתב רבינו הקדוש במשנה... אלא מן הזקנים, לא מן הספרים".

נוסח כתב היד

נוסח הרב קאפח

אסור למכור בהמה גסה לגוי, לפי שאדם מצווה על שביתת בהמתו ולפיכך אסור למכרה לו גזרה שמא ישאילנה לגוי או ישכירנה לו ויאמר כשם שמותר למכרה כך מותר להשכירה ולהשאילה ויעבוד בה הגוי והיא של ישראל, ולפיכך מותר לו למכרה על ידי סרסור כמו שביארנו ברביעי דפסחים. והשבורה אפשר להעבירה בריחים. ובן בתירא אומר שהסוס שנושאים עליו הצידין עופות הציד מותר למכרו להם,

[לפי שהוא סובר החי נושא את עצמו	לפי שהוא סובר החי נושא את עצמו
אפילו בהמה ועוף, כמו שביארנו	אפילו בהמה ועוף. כמו שביארנו
ברביעי דפסחים. וחכמים אומרים	ברביעי דפסחים. וחכמים אומרים
אדם בלבד הוא שאומרים בו החי	אדם בלבד הוא שאומרים בו החי
נושא את עצמו כמו שנתבאר בעשירי	נושא את עצמו כמו שנתבאר בעשירי
דשבת. [ואין] הלכה כבן בתירה. ואין	דשבת. ואין הלכה כבן בתירה. ואין
הלכה כר' יהודה. [אבל שאר סוסים	הלכה כר' יהודה. אבל שאר סוסים
מותר למכרם לגוי לפי שהם ידועים	מותר למכרם לגוי לפי שהם ידועים
לרכיבת אדם בלבד].	לרכיבת אדם בלבד.

מקורות, מקבילות וביאור דברי הרמב"ם

למשנה זו יש פירוש מקביל במסכת פסחים פ"ד מ"ג. אחרי כל ציטוט מפירוש המשנה אצלנו, נעתיק את דברי הרמב"ם במסכת פסחים.

"אסור למכור בהמה גסה לגוי... והיא של ישראל" -

פסחים: "אסור למכור בהמה גסה לגוי בין שהיה עובד עבודה זרה בין שאינו עובד עבודה זרה. וטעם האיסור שמא ישכירנה לו או ישאילנה לו ויעבוד בה בשבת ונאמר בתורה למען ינוח שורך וחמורך. ושלישי שמא ימכרנה לו ערב שבת ולא תיטב בעיניו... ונמצא מחמר אחר בהמתו בשבת".

המקור להלכה הוא במסכת עבודה זרה (טו ע"א). הגמרא שם שואלת לטעם הדין שבכל מקום אין מוכרים בהמה גסה לגוי. המסקנה בסוגיה היא: "גזירה משום שכירות וגזירה משום שאלה וגזירה משום נסיוני" (שם). קודם לכן הגמרא מסבירה למה הכוונה ב"נסיוני": "דזמנין דזבנה לה ניהליה סמוך לשקיעת החמה דמעלי שבתא, וא"ל תא נסייה ניהליה. ושמעה ליה לקליה ואזלא מחמתיה, וניחא ליה דתיזיל, והוה ליה מחמר אחר בהמתו בשבת" (שם). הרמב"ם פסק את ההלכה הזו בהלכות שבת פ"כ ה"ג: "אסור

¹⁰ קטע זה נוסף בצדו של הדף, והקטע המקורי (שמונה מילים בערך) נמחק על ידי גירוד כך שאי-אפשר לזהות את הכתוב שם.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לישראל להשאיל או להשכיר בהמה גסה לגוי, שלא יעשה בה מלאכה בשבת, והרי הוא מצווה על שביתת בהמתו. ואסרו חכמים למכור בהמה גסה לגוי, גזרה שמא ישאיל או ישכיר¹¹.

יש מי שהעיר¹² שבמסכת פסחים כתב הרמב"ם את שלושת הטעמים שמביאה הגמרא, בעוד שבפירוש למסכת עבודה זרה ובהלכות במשנה תורה כתב רק את הטעמים הראשונים והשמיט את הסיבה של 'מחמר'. ברם, הרמב"ם עצמו מפנה בפי'המ"ש לדבריו בפסחים, ולמה לו להאריך שוב? וכבר כתב בהקדמתו (הקדמות, עמ' סג): "ואבקש בכל זה קצור הלשון באפן שלא יספק על הלומד, כי אין חבורנו לבון האבנים, אלא הוא לבון מי שיבין", וראה דוגמה נוספת בפי'המ"ש שבועות פ"א מ"ב. במשנה תורה הביא רק את שני הטעמים הראשונים בהתאם למטרת הספר - "דברים ברורים, **קרוכים** נכונים על פי המשפט"¹³. הואיל והוא דן בהשאלה ובהשכרה בתחילת ההלכה, נימק הרמב"ם את דין המכירה במה שסיים בו ולא בדן מחמר שמופיע שם בהלכה א.¹⁴

"ולפיכך מותר לו למכרה על ידי סרסור כמו שביארנו ברביעי דפסחים" -

פסחים: "ולפיכך מותר לאדם ליתן בהמתו לסרסור שימכרנה לגוי שלא בנוכחותו, מפני שכל הטעמים האלה מסתלקים, כי אין הסרסור משאיל ולא משכיר שהרי אינה שלו, וגם אין הבהמה מכרת דבריו שתלך מחמתו כמו שביארנו". המקור במסכת עבודה זרה (טו ע"א): "רב אדא שרא לזבוני חמרא אידא דספסירא. אי משום נסיוני הא לא ידעה לקליה דאזלא מחמתיה ואי משום שאלה ושכירות כיון דלא ידידה היא לא מושיל ולא מוגר ועוד משום דלא ניגלי ביה מומא". בהלכות שבת פ"כ ה"ג פסק: "ומותר לו למכור על ידי סרסור, שהסרסור אינו משכיר ואינו משאיל".

¹¹ ההפניות להקדמה למשנה תורה, למניין המצוות ולספרי מדע, אהבה והלכות שבת הן למהדורת מו"ר הרב נחום אליעזר רבינוביץ שליט"א, **משנה תורה לרמב"ם עם פירוש יד פשוטה**, ירושלים תשמ"ד-תשנ"ז. ההפניות לשאר הספרים במשנה תורה הן למהדורת הרב יוסף קאפח, קריית אונו תשמ"ו-תשנ"ז. ראה כסף משנה על הלכות שבת פ"כ ה"ג, ואחרונים נוספים שהובאו במהדורתו של הרב קאפח (שם) הערה 1.

¹² הקדמה למשנה תורה סעיף מ, עמ' נ. ראה גם: **תשובות הרמב"ם** ב, סימן רנב, עמ' 461, ר"י שילת (מהדיר), 'איגרת תחיית המתים', **איגרות הרמב"ם** א, ירושלים תשנ"ה, עמ' שמ.

¹³ כן ניתן להציע שהטעמים של השאלה והשכרה מצויים הרבה יותר מאשר מקרה נדיר של מכירת בהמה בין השמשות של יום שישי. קשה בעיניי לתרץ (כדרך שהציע הרב קאפח בהלכות עבודה זרה, וכן ראה דבריו בפי'המ"ש פסחים שם, הערה 8) שהרמב"ם השמיט את הנימוק של מחמר מפני שמדובר על איסור דרבנן בלבד. אמנם אם הגוי העמיס על הבהמה והישראל קורא לה ללכת זהו איסור דרבנן, אך אולי הישראל אף העמיס על הבהמה ואז זהו איסור תורה של הוצאת משא.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

"והשבורה אפשר להעבדה בריחים" -

פסחים: "והתיר ר' יהודה למכור שבורת היד או הרגל מפני שאינה למשאוי, ודבריו דחויים, לפי שאפשר לקשרה לשאוב מים או לריחים להניעם".
הרמב"ם פוסק שאין הלכה כר' יהודה, כדרכו של רב האי גאון בספר המקח והממכר (השער העשירי, העניין הרביעי).¹⁵ בנימוקו מציג הרמב"ם שימושים לבהמה שבורה. השני שבהם - "לריחים להניעם", מופיע בגמרא בשם ר' יוחנן (טז ע"א) כשימוש לבהמה שהזקינה: "לכשיזקין מטחינו בריחים בשבת". בהמשך (טז ע"ב) מובאות עבודות של חיה גסה.

"ובן בתירא אומר שהסוס... אדם בלבד" -

פסחים: "והתיר בן בתירה למכור הסוס [הידוע למשא הנץ וכיוצא בו מבעלי חיים הצדים, לפי שהוא סובר החי נושא את עצמו בין אדם בין בהמה חיה ועוף, ועופות אלו אינן משוי על הסוס. וחכמים אומרים אדם חי בלבד הוא שאינו משוי ובו אנחנו אומרים החי נושא את עצמו. ואין]¹⁶ הלכה כבן בתירה".
המקור במסכת עבודה זרה (טז ע"א): "תניא בן בתירא מתיר בסוס מפני שהוא עושה בו מלאכה שאין חייבין עליה חטאת... א"ר יוחנן הלכה כבן בתירא".
כסוגיה הזו פסקו רבנו חננאל והרמב"ם בפירושי במהדורה קמא (כאן), בפסחים ובמסכת שבת (פ"י מ"ו). הסוגיה המרכזית בנושא מצויה במסכת שבת צד ע"א:
'את החי במטה פטור אף על המטה' - לימא מתני' רבי נתן היא ולא רבנן, דתניא: 'המוציא בהמה, חיה ועוף לרשות הרבים בין חיון ובין שחוטין - חייב; רבי נתן אומר על שחוטין - חייב, ועל חיון - פטור, שהחי נושא את עצמו'. אמר רבא, אפילו תימא רבנן, עד כאן לא פליגי רבנן עליה דרבי נתן אלא בבהמה חיה ועוף דמשרבטי נפשיהו, אבל אדם חי דנושא את עצמו, אפילו רבנן מודו. א"ל רב אדא בר אבהו לרבא והא דתנן: 'בן בתירא מתיר בסוס', ותניא: 'בן בתירא מתיר בסוס מפני שהוא עושה בו מלאכה שאין חייבין עליו חטאת', ואמר רבי יוחנן¹⁷ בן בתירא ורבי נתן אמרו דבר אחד. ואי אמרת דלא פליגי רבנן עליה דר' נתן אלא

¹⁵ מ' ליפקוביץ (מהדיר), ספר המקח והממכר לרבינו האי גאון זצ"ל, בני ברק תשנ"ד, עמ' קמ.

¹⁶ כל קטע זה נוסף במהדורה בתרא על גבי מחק של מהדורה קמא. את דבריו המחוקים של הרמב"ם קשה לפענח [לכל הדיון כאן ראה: ש' ליברמן, הלכות הירושלמי להרמב"ם, ניו יורק תש"ח, מבוא, עמ' יא - המערכת].

¹⁷ רבנו חננאל אינו גורס 'ר' יוחנן', בהתאם לשיטתו. כאמור בגוף הדברים, הוא פוסק כבן בתירה. על פי הסבר ר' יוחנן בסוגיה בשבת, המחלוקת היא שבן בתירה ור' נתן סוברים כי החי נושא את עצמו גם לעניין אדם וגם לעניין בעלי חיים, וחכמים סוברים שכל חי אינו נושא את עצמו, לא אדם ולא בעלי חיים. אם כן ברור שגם בסוס לרבנן אין אומרים החי נושא את עצמו, ולפי זה לא שייך לטעון שבן בתירה ר' נתן ורבנן אומרים דבר אחד. על פי שיטת רבא שרבנן מודים שאדם חי נושא את עצמו, שייכת שאלת הגמרא לגבי סוס.

בבהמה חיה ועוף משום דמשרבטי נפשיהו, מאי איריא בן בתירא ורבי נתן, והאמרת אפילו רבן מודו? כי א"ר יוחנן בסוס המיוחד לעופות. ומי איכא סוס המיוחד לעופות? אין איכא...

רבנו חננאל במסכת שבת (מופיע בדפוס וילנה צה, ע"א-ע"ב) מוסיף: "א"ר יוחנן הלכה כבן בתירא", אף על פי שהגמרא לא כתבה כן! יש לעיין בירושלמי שבת פ"י, יב ע"ג וירושלמי פסחים פ"ד, לא ע"א (ועיין בסוגיה המקבילה בירושלמי עבודה זרה פ"א, מא ע"א) שם מוסברת מחלוקת חכמים ובן בתירא כפשוטה, כלומר - לדעת חכמים אין אומרים החי נושא את עצמו כלל, ולדעת בן בתירא החי נושא את עצמו תמיד, גם בעלי חיים. נראה שזו שיטת ר' יוחנן, ובמחלוקת חכמים ובן בתירא, לפי הסבר זה, סתם המשנה בשבת כבן בתירא, ולכן פסק ר' יוחנן במסכת עבודה זרה כבן בתירא (רבנו חננאל הוסיף פסיקה זו אף בסוגיה בשבת), וכך פסק הרמב"ם במהדורה קמא. לפי זה יוצא שאין צורך להעמיד את המשנה בסוס המיוחד לעופות. באמת לא נמצאת העמדה זו בפירוש במהדורה קמא, וכן איננה מופיעה בפיהמ"ש במסכת פסחים. הרמב"ם חזר בו בשלב מאוחר יותר ופסק לפי הסבר רבא לסוגיה, שלדעת חכמים רק אדם חי נושא את עצמו (וחיות לא), על כן הוסיף את העמדת רבא שמדובר דווקא בסוס המיוחד לעופות.

את שאלת הגמרא "ואי אמרת דלא פליגי רבן עליה דרבי נתן אלא בבהמה חיה ועוף משום דמשרבטי נפשיהו מאי איריא בן בתירא ור' נתן, והאמרת אפילו רבן מודו?" יש להסביר: מדוע דווקא בן בתירא מתיר בסוס והרי הכול מתירים בסוס שכל שימוש לרכיבת האדם שנושא את עצמו (לפי ההוא אמינא של המקשה)?¹⁸ כן פסק הרמב"ם בהלכות שבת (פ"כ ה"ד): "ומותר למכור להן סוס, שאין הסוס אלא לרכיבת אדם לא למשוי, והחי נושא את עצמו". מפורש אפוא שהמכירה מותרת בסוס שמועד לרכיבת האדם בלבד. הרמב"ם לא הזכיר בהלכות את הסוס המיוחד לעופות, שגם בזמן הגמרא היה סוס מיוחד ושהגמרא עצמה התלבטה האם הוא בכלל קיים.¹⁹

¹⁸ בטיטות של מסכת שבת פ"י מ"ו (מסכת שבת חסרה בכתב ידו של הרמב"ם, אך קטעי טיטות הכוללים משנה זו נמצאו, ראה הערה שגיאה! **הסימניה אינה מוגדרת**). לא דן הרמב"ם בנושא וכן בפיהמ"ש לפסחים פ"ו מ"א שבמהדורה קמא לא כתב כלום, ובמהדורה בתרא הוסיף לפי דעתו האחרונה. קשה להסביר שהרמב"ם לא חזר בו מדעתו הראשונה ושבמהדורה קמא הסביר את המשנה בעבודה זרה לפי העמדה שהסוס מיועד למלאכה שאין חייבים עליה חטאת, ולכן הלכה כבן בתירא, בעוד שבמהדורה בתרא ציין לשם תוספת ביאור את ההלכה במקרה של סוס המיוחד לעופות. הקושי להסבר נובע בעיקר לאור שיטת רבנו חננאל ולאור העובדה שהרמב"ם כתב בתחילה שהלכה כבן בתירא, כאשר המשמעות היא בכל דבריו.

¹⁹ מעניין לציין שהפרשנים על הסוגיה בעבודה זרה לא קישרוה לסוגיה במסכת שבת, פרט לתוספות הר"ש משנץ שהכניס את חילוק הגמרא בשבת, כפי שעשה הרמב"ם.

לשון המשנה

אלו מותרין באכילה: חלב שחלבו גוי וישראל רואהו, והדבש, והדבדבניות אף על פי שהן מנטפות אין בהן משום הכשר משקה, וכבשין שאין דרכן לתת בהן יין וחומץ, וטרית שאינה טרופה, וציר שיש בו דגה, ועלה של חלתית, וזית גלוסקה מגולגלין. ר' יוסי אומר השלוחין אסורין. חגבים מן הסלילה אסורין, מן האפותק מותרין. וכן בתרומה.

פירוש הרמב"ם

נוסח הרב קאפח

נוסח כתב היד

ואפילו היה ישראל במרחק מסויים מן הגוי והיה הישראלי יושב אלא שאם יעמוד יראה את הגוי, כיון שאם יעמוד יראה מאיזו בהמה הוא חולב הרי אותו החלב מותר ואף על פי שהיה יושב ואינו רואהו חולב, לפי שהגוי ירא שמא יעמוד ויראהו חולב מבהמה טמאה, וכאלו רצה באמרו כאן 'רואהו' שהוא נמצא עמו שיכול לראותו בעת החליבה. 'והדבדבניות', החלות שבהן הדבש ואף על פי שהן מנטפין נוזל לא נאמר שמא זלף עליהן יין, וגם אין אותו הנוזל מכשיר ואף על פי שהדבש מכשיר מכלל שבעה משקין כמו שביארנו וכמו שנבאר במקומו

במסכת משקין לפי שאז הוא עדיין במסכת (משקין) [מכשירין],²⁰ לפי במעלת אוכל ולא משקה עד אשר יותך ויוצא דבשו. משקה עד אשר יותך ויוצא דבשו.

(הלא תראה התלמוד אומר דבש בכורתו לא אוכל ולא משקה).²¹

ובתוספת מסכת טהרות דבש הזב מכורות דבורים מטמא טומאת משקין חשב עליו לאכלין מטמא טומאת אכלין, כלומר שאינו נעשה משקה בלבד עד שיתכנו האדם בכוונה ויזקקנו מן הדונג, והבן זה. [ובתוספת מסכת טהרות: 'דבש הזב מכורות דבורים מטמא טומאת משקין. חשב עליו לאכלין מטמא טומאת אכלין', כלומר - שאינו נעשה משקה בלבד עד שיתכנו האדם בכוונה ויזקקנו מן הדונג, והבן זה.]

'וטרית שאינה טרופה', אין פירושו שנשארה הדגה כולה, לפי שזה פשוט, אלא רוצה לומר שאף על פי שנתרסקה אם לא היתה טרופה לגמרי הרי זו מותרת, והוא שישאר ראש הדג וחוט שדרתו כדי שיוכר מצורתם זו שהוא דג טהור. ואמרו 'עלה של חלתית', ואפילו דבוק בה קורט חלתית. 'ר' יוסי אומר

²⁰ מילת 'משקין' אינה מחוקה, אך נכתב על גבה 'מכשירין'.

²¹ קטע זה נוסף בגיליון אחרי הכתיבה הראשונה, ואחר כך נמחק.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

השלוחין אסורין', אמר שאם היו אותם הזיתים השרויים במים כבר נתרכך גופן עד כדי שאם יטול מהם גרגר ינטל בלי גרעינתו ותפול גרעינתו הרי זה אסור, וזהו ענין השלוחין כאלו אמר השולחין כמו רוכב ורכוב, וטעם הדבר לדעתו לפי שהוא אומר שִׁין זולף עליהן ולפיכך נתרכך גופן, ונאסרו החגבים מן הסל שמניח המוכר לפניו, לפי שהיה מנהגם לזלף בין פעם אחר פעם כדי שלא יתיבשו ויתאבקו, ואם היה מוכר מן המרצוף או מן האוצר מותר לפי שאין שם חשש לאסור. ואמרו 'וכן בתרומה', רוצה לומר וכן בכהן החשוד למכור תרומה לשם חולין כל מה שיש לפניו בסל עומד למכירה הרי זה אסור ואינו מותר לקנותו ממנו ומה שיש לו באוצר מותר, לפי שהוא ירא שמה ידעו בו בני אדם ויפקיעו כל אותה התרומה שהוא מוכרה לשם חולין, ולפיכך מסכן הוא את המעט ואומר שהיא חולין ואינו מסכן את המרובה מפני שחושש שמה יפקיעוה. ואין הלכה כר' יוסי.

מקורות, מקבילות וביאור דברי הרמב"ם

"ואפילו היה ישראל... בעת החליבה" - מקורו של הרמב"ם להלכה זו במסכת עבודה זרה (לט ע"ב), וכן פסק בהלכות מאכלות אסורות פ"ג הי"ז: **"ישראל שישב בצד העדר של גוי, והלך הגוי והביא לו חלב מן העדר, אף על פי שיש בעדר בהמה טמאה, הרי זה מותר, ואף על פי שלא ראה אותו חולב. והוא שיכול לראותו כשהוא חולב כשיעמוד, שהגוי מתירא לחלוב מן הטמאה, שמה יעמוד ויראה אותו"**.

"והדבדבניות, החלות... עליהן יין" - נראה שהרמב"ם פירש ש'דבדבניות' אינן שם עצם כלומר, כינוי לענבים, אלא כינוי לפעולה: חלות דבש **נוטפות**, שהדבש זב מהן. אם כן פירוש מילת 'דבדבניות' הוא זבות (ד ו-ז מתחלפות). לפיכך סמך מילה זו למה שסמוך לה במשנה - 'הדבש', והסב זאת לחלות דבש, אבל הוא הדין לכל דבר הנוטף (כגון ענבים לכל שאר הפרשנים). וראה תוספות רי"ד²² וכעין זה בפירוש הראב"ד²³ שכתב: **"ואין חוששין שמה שרה אותן ביין, ומפני כך מנטפות"**.²⁴

"וגם אין אותו הנוזל... כמו שביארנו" - הכוונה לתרומות פ"א מ"ב, שם הוזכר דבש כאחד משבעת המשקין. את הדין עצמו של שבעת משקין הזכיר הרמב"ם בפירושו גם בדמאי פ"ב מ"ג, שביעית פ"ה מ"ט, תרומות פ"ה מ"א ובגיטין פ"ה מ"ט.

"וכמו שנבאר במקומו במסכת מכשירין" - פ"ו מ"ד, וכן הובא דין זה בעקצים פ"ג מ"א. במהדורה קמא כתב 'משקין', ותוקן ל'מכשירין'. אמנם יש פעמים בהן הרמב"ם השתמש בשם 'משקין' למסכת 'מכשירין',²⁵ אך בכל המקומות שהפנה לשם בעניין הכשר

²² נ' זק"ש (מהדיר), **תוספות רי"ד על מסכת ע"ז**, ירושלים תשי"ט, עמ' קל והערה 470.

²³ א' סופר (מהדיר), **פירוש הראב"ד על מסכת ע"ז**, ניו יורק תשכ"א, עמ' 87.

²⁴ על פי הסבר זה 'דבדבניות' אצל הרמב"ם אינן חלות דבש, ולכן בעקצים פ"ב מ"ב ניתן לתרגם 'והזיתים והאגסים והדבדבנים', ואין מקום לבלבול עם משנתנו, בניגוד להערתו של ר"י קאפח בעקצים (שם), הערה 4.

²⁵ ראה למשל ידים פ"ד מ"ז. אך פעמים רבות מסכת מועד קטן נקראת 'משקין'.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

משקים לטומאה כתב 'מכשירין', ולכן תיקן גם כאן. ראה גם בפייהמ"ש סוכה פ"ג מ"ה, שבמהדורה קמא כתב 'משקין' ותיקן ל'מכשירין'.

"לפי שאז הוא במעלת אוכל ולא משקה, עד אשר יותך ויוצא דבשו" - עד כאן היה במהדורה קמא. לאחר מכן נוסף ונמחק "הלא תראה התלמוד אומר: דבש בכורתו לא אוכל ולא משקה", וכן נוסף "ובתוספות מסכת טהרות... ויזקקנו מן הדונג, ודע זה". כל התוספות והתיקונים הם תוספת ביאור בלבד לשיטתו (ולא חזרה), כפי שיבואר לקמן. המימרה מהתלמוד שהוספה ונמחקה, מקורה במסכת בבא בתרא פ ע"ב (תבואר לקמן), והרמב"ם הזכירה בפירושו על המשנה בעקצים פ"ג מ"א: "חלות דבש, מאמתי מטמאות משום משקה? בית שמאי אומרים משיחרחר. בית הלל אומרים משירסק", וכך כתב שם הרמב"ם:

וכבר ידעת שהדבש מכלל שבעת משקין, במה דברים אמורים כשהוא נוזל, אבל כל זמן שהוא בתאי הדונג עדיין אינו משקה... בית שמאי אומרים כי משיחמם אותן להוציא את דבשן נחשבין משקה ואפילו לפני שיצא, וכבר קדם לנו כי חרחור חוזק החום. אבל מי שפירש 'משיחרחר' משיעורר הרעה על הדבורים ויתחיל לגרשן, מן לחרחר ריב, הם דברים שאינם מתאימים לכללים, כי הכל מודים שדבש בכורתו אינו לא אוכל ולא משקה.

אבל בהלכות טומאת אוכלין פ"א הי"ח פסק: "דבש בכורתו מיטמא טומאת אוכלין שלא במחשבה. רדה הדבש, משירסק החלות מיטמא משום משקה. דבש הזב מכורתו מיטמא טומאת משקין. חשב עליו לאכלין מטמא טומאת אוכלין אחר שיוכשר".

וכבר העירו האחרונים שהרמב"ם חזר בו מדבריו בפייהמ"ש²⁶, שבהלכות פסק שדבש בכורת מיטמא טומאת אוכלין, אבל בפייהמ"ש כתב שהכול מודים שדבש בכורת לא אוכל ולא משקה. כמו כן לא מובן מדוע כתב הרמב"ם "שהכל מודים שדבש בכורתו אינו לא אוכל ולא משנה", והרי זו מחלוקת תנאים ואמוראים מפורשת בבבלי בבא בתרא? כמובן, יש מקום לתמוה גם על פירוש המשנה במסכת עבודה זרה. הרמב"ם כתב שדבש עד שלא יצא מכורתו הוא במעלת אוכל ולא משקה, והביא לכך ראיה מהגמרא במסכת בבא בתרא, שאמנם נמחקה אחר כך, אך ענייננו במה שעלה במחשבתו. מהגמרא הזו משמע בבירור שדבש בכורת אינו לא אוכל ולא משקה, ואיזו ראיה יש כאן, הלא סתירה יש כאן?!

עניין נוסף כאן ראוי לבירור. הרמב"ם מביא את התוספתא בטהרות: "דבש הזב מכורת דבורים מטמא טומאת משקין, חישוב עליו לאוכלין מטמא טומאת אוכלין"²⁷,

²⁶ ראה הערת הגיליון במהדורה הנדפסת של משנה תורה. וכן ראה את דברי הרב קאפח במהדורתו (לעיל, הערה 11), הערה יט.

²⁷ ראה תוספתא טהרות פ"ב ה"ה, מהד' צוקרמנדל עמ' 662.

והוא מבאר אותה: שעד שלא יתיך את הדונג בכוונה אינו נעשה משקה. אך הרי הרמב"ם כתב בפירוש (בהלכות טומאת אוכלין) שדבש הזב מטמא טומאת משקין גם ללא מחשבה!!

ניתן ליישב את כל הקשיים הללו באחת - יש מספר שלבים בעבודת הדבש:

- א. כאשר הדבש בכוורת - לכל השיטות דינו כאוכל.
- ב. כאשר הדבש זב מן הכוורת שלא בכוונה - מכיוון שהוא במצב נוזלי דינו על פי ההלכות של טומאת משקין, אבל אם יחשוב עליו כאוכל, דינו ייחשב כדין טומאת אוכלין.
- ג. דבש שמרוסק בכוונה לשם משקה - דינו כדיני טומאת משקין ואינו יכול לחזור להיות כדין אוכל לעולם.

על פי דברים אלו ניתן להסביר את הגמרא בבבא בתרא שאומרת: "דבש בכוורת, אינו לא אוכל ולא משקה", בדרך הבאה: דבש בכוורתו - עדיין **לא נקבע** האם דינו כאוכל או כמשקה. זו גם כוונת התוספתא בטהרות (לכן הרמב"ם מחק את הגמרא והביא את התוספתא המבוארת יותר), שכאשר הדבש זב מעצמו - נחשב כמשקה, אך אם יחשוב עליו לאוכל - ייהפך לאוכל. אבל כאשר אדם מרסק בידיו את החלות כדי להוציא דבש מהן, הדבש נהפך למשקה. ניתן לדייק זאת בדברי הרמב"ם כאן: "שאינו נעשה משקה **בלבד**, עד שיתכנו האדם בכוונה ויזקקנו מן הדונג".

שלושת השלבים הללו מבוררים גם בהלכות (על פי שלושת המקורות, הסוגיה בבבלי בבא בתרא, התוספתא בטהרות והמשנה בעקצים לשיטת בית הלל):

א. "דבש בכוורתו..." - זהו המצב הראשון, שבו דין חלת הדבש זהה לאוכל, ולכן הרמב"ם תמה על הסבר רב האי גאון והערך²⁸ (שביארו ש'חירחור' הוא גירוש הדבורים), כיצד ייתכן שהדבש עדיין בתוך הכוורת ולא נעשה בו מעשה, וייטמא טומאת משקין.

ב. "רדה הדבש..." - נהפך למשקין ללא אפשרות שינוי.

ג. "דבש הזב..." - ללא כוונה, אמנם מיטמא טומאת משקין אבל ניתן לשינוי.

וכך מתבארת הסוגיה בבבא בתרא (פ ע"א-ע"ב; בסוגריים מרובעים הקפנו את הסברנו לדברי התלמוד):

אמר רב כהנא דבש בכוורת אינו יוצא מידי מאכל לעולם [דינו כטומאת אוכלין ללא אפשרות שינוי], אלמא קסבר לא בעי מחשבה. מיתבי: דבש בכוורת אינו לא אוכל ולא משקה [כלומר - במצב שכזה ניתן לקבוע האם מיטמא טומאת אוכלין או טומאת משקין, ומדוע אמר רב כהנא שאינו יכול לצאת מדין טומאת אוכלין]? אמר אביי: לא צריכא אלא לאותן שתי חלות [המשנה בבבא בתרא פ"ה

²⁸ י"נ אפשטיין, **פירוש הגאונים לסדר טהרות**, ירושלים-תל אביב תשמ"ב, עמ' 146; ח"י קוהוט (מהדיר), **ערוך השלם**, ערך 'חרחר' ג, עמ' 502.

מ"ג אומרת שהמוכר חלות דבש מחויב להשאיר ללוקח שתי חלות, ואותן שתי חלות אינן יוצאות מגדר מאכל לעולם]. רבא אמר: רבי אליעזר היא, דתנן: 'כוורת דבורים - ר"א אומר הרי היא כקרקע' [לשיטת ר' אליעזר שכוורת כקרקע שייכים דברי רב כהנא, שהדבש אינו יוצא מדי מאכל לעולם]... [הגמרא בשלב זה מסבירה את כל הסוגיה באופן הזה]... תניא כוותיה דרב כהנא: דבש בכוורתו מטמא טומאת אוכלין שלא במחשבה".

אמנם, ראוי לציין כי עיקר הסוגיה בבבא בתרא לא נפסק להלכה, מפני שאת המימרא 'דבש בכוורת אינו יוצא מידי מאכל לעולם', הסביר רבא לשיטת ר' אליעזר שכוורת היא כקרקע עולם, בעוד שהרמב"ם בפיהמ"ש (שביעית פ"י מ"ז) פסק כנגד שיטה זו. ברם הסיוע שהובא למימרא זו בסוף הסוגיה תקף להלכה ("תניא כוותיה דרב כהנא"), כפי שראינו לעיל.

אם כן, נמצאנו למדים בעזרת השינויים במהדורות השונות שהרמב"ם לא חזר בו מדעתו הראשונה גם בפיהמ"ש כאן וגם בעקצים.

"וטרית שאינה טרופה... הוא דג טהור" - הרמב"ם פירש מהי טרית במשנה הקודמת (משנה ו). דבריו כאן מיוסדים על מסכת עבודה זרה (לט ע"ב - מ ע"א): "תנו רבנן: איזו היא טרית שאינה טרופה? כל שראש ושדרה ניכר... איתמר רב הונא אמר: עד שתהא ראש ושדרה ניכר. רב נחמן אמר: או ראש או שדרה... אמר רב פפא: הלכתא - עד שיהא ראש ושדרה ניכר של כל אחת ואחת". כרב הונא גם פסקו רבנו חננאל והרי"ף.

כן פסק הרמב"ם בהלכות מאכלות אסורות פ"ג הכ"ג: "לפיכך אין לוקחין דגים מרוצצין מלוחין מן הגוים והן הנקראין טרית טרופה. ואם היה ראש הדג ושדרו ניכר אף על פי שהוא מרוצץ, מותר ליקח אותו מן הגוים". ראוי לשים לב שבפיהמ"ש (עבודה זרה פ"ב מ"ו) הרמב"ם תיאר את הטרית הטרופה כך: "היו **כותשין** אותו, עד שנעשה כבצק", בעוד שבהלכות כתב 'מרוצץ'. אם הדג רק מרוצץ, ייתכן שראשו ושדרו קיימים, וכאמור זהו הגבול כדי להיחשב טרית שאינה טרופה. כלומר, מה שנאמר בפיהמ"ש "כותשין" אינו בדיוק, אלא שאז ודאי שהדג כבר טרוף.

"ואמרו עלה של... קורט חלתית" - המקור במסכת עבודה זרה (מ ע"ב): "ועלה של חילתית - פשיטא [מפרש רבנו חננאל שם: "ואמרין פשיטא, חלתית הוא דאסור משום דחתיך ליה בסכין ובלע ליה מן השמנונית של סכין (= ראה משנה קודמת)]. אבל העלין פשיטא דמותרין"?!! לא נצרכה אלא לקרטין שבו. מהו דתימא ניוחש דלמא מייתי ומערב ביה? קמ"ל דהא אישתרוקי היא דאישתרוק, ואתא בהדה". וביאר רבנו חננאל: "ופריק רבא²⁹ לא נצרכא אלא לגרעין שבה. מהו דתימא ניוחש דלמא מערב בהו מן החלתית עצמו? קמ"ל אגב דשריק ליה מינתר נתר ולא מידביק".

"ר' יוסי אומר... נתרכך גופן" - המקור במסכת עבודה זרה (מ ע"ב): "ווייתי גלוסקאות המגולגלין - פשיטא?!! לא נצרכא אע"ג דרפי טובא. מהו דתימא חמרא רמא

²⁹ לא נמצא בגרסות שבידנו.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בהו? קמ"ל הני מחמת מישחא הוא דרפו. 'ורבי יוסי אומר שלחין אסורין' - היכי דמי שלחין? א"ר יוסי בר חנינא, כל שאוחזו בידו וגרעינתו נשמטת".³⁰

ביאור הביטוי 'שלחין' הוא שכאשר מחזיקים את הזית נופל הגרעין שבו, ולכן הרמב"ם הסביר שהזיתים 'שולחים' את הגרעינים 'השולחים'. דרכו של הרמב"ם בהרבה מקומות בפיחמ"ש להסביר עניינים לשוניים ולהדגימם (כמו כאן ברוכב ורכוב); על כך ראה בנספח למאמר זה. המילה 'גרעינתו' היא תרגום של המילה הערבית **נויה** - והכוונה לכל סוגי הגרעינים. במילה ערבית זו השתמש הרמב"ם כשתרגם את המילה 'גרעין' בתרומות פי"א מ"ה, שבת פ"ז מ"ד וכפורים פ"ח מ"א.

"ונאסרו החגבים מן הסל... חשש לאסורן" - המקור במסכת עבודה זרה (מ ע"ב): "ת"ר החגבין והקפריסין והקפלוטות הבאין מן האוצר ומן ההפתק ומן הספינה - מותרין. הנמכרין בקטלואל [רבנו חננאל = בסליה] לפני חנוני - אסורין, מפני שמזלף יין עליהן". וכן פסק (בעניין זיתים וחגבים) בהלכות מאכלות אסורות (פ"ז הכ"ד): "זיתים הכבושין וחגבים הכבושין שבאין מן האוצר, מותרין. אבל חגבים וכבשים שמזלפין עליהן יין אסורין".

ופירש הרמב"ם את המילה 'אפותק' שבמשנה - מרצוף. זהו כלי גדול שמשמש להעברת חפצים במסעות (ראה משנה כלים פ"כ מ"א, אהלות פ"ז מ"ה), ולא מחסן, מפני שמהברייתא לעיל ברור ש'אוצר' לחוד ו'הפתק' לחוד. יסוד דבריו בפירוש רב האי גאון כפי שהובא בערוך ערך 'אפתק'.³¹

"ואמרו וכן בתרומה... שמא יפקיעו" - המקור במסכת עבודה זרה (מ ע"ב): "מאי וכן לתרומה? אמר רב ששת וכן לכהן החשוד למכור תרומה לשם חולין. לפניו הוא דאסור, אבל הבא מן האוצר ומן ההפתק ומן הסלולה - מותר, אירתותי מירתת. סבר, שמעי ביה רבן ומפסדו ליה - מנא".

"ואין הלכה כר' יוסי" - וכן הרי"ף (יז ע"ב באלפס) הביא רק את דעת חכמים והשמיט את דברי ר' יוסי.

פרק ה משנה ג

לשון המשנה

נכרי שהיה מעביר עם ישראל כדי יין ממקום למקום, אם היה בחזקת משתמר - מותר. ואם מודיעו שהוא מפליג, כדי שִׁשְׁתֹּם³² ויסתום ותיגב. רבן שמעון בן גמליאל אומר כדי שיתפח ויאגוף ותיגב.³²

³⁰ בעניין זה ראה תרגום אונקלוס על הפסוק בויקרא א', ו: "והפשיט את העלה" - "וישלח ית עלתא". וראה פיהמ"ש ערלה פ"א מ"ח.

³¹ ראה לעיל, הערה 28, עמ' 247.

³² הניקוד בכתב היד.

נוסח הרב קאפח

נוסח כתב היד

'בחזקת משתמר', הוא שיאמר לגוי העבר ואני אבוא עמך. הרי אף על פי שמתאחר ממנו הרבה, לא יעז לשלוח ידו (לחבית) [לכד].³³ ואם הודיע לגוי שיתאחר ממנו זמן שיוכל לנקוב במגופה שעל פי (החבית) [הכד] ויוציא ממנו את היין ויסתום אותו הנקב ויתיבש מקום הסתימה, הרי זה יין נסך.

ורבן שמעון בן גמליאל לא חייש לשתומא וקובע הזמן כדי שיפתח פי (החבית) [הכד] כולו ויוציא ממנה את היין ויסתום פי (החבית) [הכד], ויתיבש אותו המכסה כולו.

וזמן זה הוא יותר ארוך מן הזמן שאמר תנא קמא, לפי שרבן שמעון בן גמליאל אומר אי אפשר לו לנקוב באותו המכסה ולסתום אותו הנקב מפני שייראה משונה משאר המכסה שעל פי (החבית) [הכד]. וחכמים אינם חולקין על רבן שמעון בן גמליאל אם היה מכסה (החבית) [הכד] של טיט שהוא כדי שיפתח ויאגוף ותיגב, לפי שאינו יכול לנקוב בעפר המגובל מפני שזה ניכר מחמת שנויי סוגי העפר, לא נחלקו אלא אם היה פי (החבית) [הכד] סתום בגבס שאפשר לנקבו לפי שגוון כל הגבס אחד וגם ממחר להתיבש.

ונגזר ישתום שהוא פתיחה ממה שני 'שתום העין'. והלכה כרבן שמעון בן גמליאל.

(ואמנם יחויב שאזכור כאן כי כלי

'בחזקת משתמר', הוא שיאמר לגוי העבר ואני אבוא עמך. הרי אף על פי שמתאחר ממנו הרבה, לא יעז לשלוח ידו לחבית. ואם הודיע לגוי שיתאחר ממנו זמן שיוכל לנקוב במגופה שעל פי החבית ויוציא ממנו את היין ויסתום אותו הנקב ויתיבש מקום הסתימה, הרי זה יין נסך,

ורבן שמעון בן גמליאל לא חייש לשתומא ועושה הזמן כדי שיפתח פי החבית כולו ויוציא ממנה את היין ויסתום פי החבית, ויתיבש אותו המכסה כולו,

וזמן זה הוא יותר ארוך מן הזמן שאמר תנא קמא, לפי שרבן שמעון בן גמליאל אומר אי אפשר לו לנקוב באותו המכסה ולסתום אותו הנקב מפני שייראה משונה משאר המכסה שעל פי החבית. וחכמים אינם חולקין על רבן שמעון בן גמליאל אם היה מכסה החבית של טיט שהוא כדי שיפתח ויאגוף ותיגב, לפי שאינו יכול לנקוב בעפר המגובל מפני שזה ניכר מחמת שנויי סוגי העפר, לא נחלקו אלא אם היה פי החבית סתום בגבס שאפשר לנקבו לפי שצורת כל הגבס אחת וגם ממחר להתיבש.

ונגזר ישתום שהוא פתיחה ממה שני 'שתום העין'. והלכה כרבן שמעון בן גמליאל.

33 במקור הערבי תוקן בכל שבעת המקומות מ'אלכ'אביה' (חבית) ל'אלג'רה' (כד).

החרס אם היו מלאים ביין, סתומי
פה, עד שכאשר יונעו לא יתנועע היין
בהם,³⁴ הואיל ואין שם מקום ריק כדי
שיתנועע, אז לא ייאסר אם העבירם
גוי או שהניע הכלי. והוא הדין בעצמו
בכלי הזכוכית <והמתכות>.³⁵ אבל
אם היה הכלי חסר, או נודות אפילו
היו בתכלית המילוי אשר תיתכן
התנועעות היין בהם - מאז שיניעם
יהיו נסך, בלא ספק. ודע זה. ואי
אפשר שיעבירו גוי אלא אם יהיה על
בהמה, והיותו מחמר הבהמה - לא
ינסכהו).

מקורות, מקבילות וביאור דברי הרמב"ם

"בחזקת משתמר... לשלוח ידו" - מקורו של הרמב"ם במסכת עבודה זרה (סט ע"א):
"היכי דמי בחזקת המשתמר? כדתניא 'הרי שהיו חמרי ופועלי טעונין טהרות, אפילו
הפליג מהן יותר ממיל טהרותיו טהורות. ואם אמר להן לכו ואני בא אחריכם כיון
שנתעלמה עינו מהם טהרותיו טמאות'".

בקטע זה בפירושו הסביר הרמב"ם שהכוונה ב"נכרי שהיה מעביר עם ישראל" -
שאמר לו או שהשתמע מדבריו: העבר ואני אבוא עמך.
את דברי הגמרא "יותר ממיל" הבין הרמב"ם כלאו דווקא, אלא הכוונה שמתאחר
ממנו הרבה.

כן פסק בהלכות מאכלות אסורות פי"ב הט"ז: "נכרי שהיה מעביר עם ישראל כדי יין
ממקום למקום והוא הולך אחריהן לשמרן, אפלו הפליגו ממנו כדי מיל הרי אלו מותרות,
שאימתו עליהן, ואומרין עתה יצא לפנינו ויראה אותנו. ואם אמר להם, לכו ואני אבוא
אחריכם, אם נתעלמו מעיניו כדי שיפתחו פי הכד ויחזרו ויגיפו אותה ותיגב, הרי היין כולו
אסור בשתייה. אם פחות מכן מותר". באופן דומה פסק הרמב"ם בהלכות טומאת משכב
ומושב פי"ג ה"ה.

והקשו האחרונים,³⁶ מדוע השמיט הרמב"ם את ההעמדה שבהמשך הגמרא (שם ע"א)-
ע"ב): "מאי שנא רישא ומאי שנא סיפא?... אמר רבא, בבא להם דרך עקלתון. אי הכי
סיפא נמי? כיון דאמר להם לכו ואני בא אחריכם - סמכא דעתייהו". אך באמת הרמב"ם
לא השמיט העמדה זו, והפירוש של 'דרך עקלתון' הוא שהבעלים יכולים לראות את
מעשיהם של הפועלים ולהפתיעם. הדבר מוכח מהמשנה הבאה: הגמרא (סט ע"ב) מסבירה

³⁴ במקור הערבי: "לא תתכ'צ'כ'ץ ולא יתחרך אלכ'מר פיהא".

³⁵ בכתב היד מילה זו איננה קריאה. ניתן לפענח "פי אואני אלוג'אג'י ואלמ <חסר> אמא אן...".

³⁶ ראה לדוגמה כסף משנה ולחם משנה על ההלכה, ובמהדורת הרב קאפח למשנה תורה הערה כג.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מה החידוש בכל אחת משלוש הבבות של המשנה (במשנה זו מקרה אחד ובמשנה הבאה עוד שני מקרים), ובאשר לחידוש של 'מוליך ביס' ביחס ל'מוליך ביבשה' כתבה: "דלמא אתי וחזי ליה". הרמב"ם בפירושו למשנה הבאה (מ"ד) מביא את דברי הגמרא, וכתב על העניין הזה: "נאמר שאפשר שיבוא דרך עקלתון".³⁷

"לכד" - בשבעה מקומות במשנה זו תיקן הרמב"ם מ'חבית' ל'כד'. הטעם לדבר - המשנה מדברת בכד. תיקון דומה מ'חבית' ל'כד' מצוי בפי'המ"ש פסחים פ"א מ"א (וגם שם תוקן הדבר בז' מקומות). כן הביא בהלכות מאכלות אסורות (פי"ב הט"ז, הובא לעיל) את המקרה של משנתנו בכד, וכך גם העמיד הערוך (ערך 'שתם' ב).³⁸ המשנה הבאה סתמה ולא פירשה האם ההלכה מדברת בחבית או בכד, ובחר הרמב"ם להעמיד בחבית (הלכות מאכלות אסורות פי"ב הי"ז).

במקומות רבים במשנה החבית מתחלפת עם הכד. ראה: דמאי פ"ז מ"ח; תרומות פ"ד מ"י; חגיגה פ"ג מ"ד; בבא קמא פ"ג מ"א; פ"ג מ"ה; פ"י מ"ד. החילוף מקורו בדמיון הרב שבין כד לחבית, אך ברור שיש הבדל בין השניים. בעניין זה ראה בגמרא בבא קמא כז ע"א: "פתח בכד וסיים בחבית..." וכל הסוגיה שם. רבנו חננאל שם כתב: "קיימא לן כי הכד הוא פחות מן החבית, שהכד שואבין בו מים מין המעיין כדכתיב 'וכדה על שכמה'. והחבית גדולה ממנה". וראה פיהמ"ש טבול יום פ"ב מ"ח ציור של חבית, וחגיגה פ"ג מ"ו. במהדורה קמא שהעמיד את המשנה בחבית, כתב בסוף דבריו שאין אפשרות להעבירה אלא על גבי הבהמה, וכשתיקן לכד מחק גם דברים אלו (ראה לקמן בסוף המשנה).³⁹

"ואם הודיע... מקום הסתימה" - לפי הסבר הרמב"ם למשנה ברור שמדובר בחביות סתומות דווקא, כמפורש בירושלמי שיש הבדל הלכה בין חביות פתוחות לסתומות (עין בירושלמי עבודה זרה פ"ה, מד ע"ד שמיישב מדוע חביות נאסרו: "בפתוחות הוה עובדא"). וכן פסק בהלכות מאכלות אסורות פי"ב הי"ז: "וכל הדברים האלו בחביות סתומות. אבל בפתוחות אפלו לא שהה, מאחר שהודיען שהוא מפליג היין אסור".

והנה הוסיף הרמב"ם כאן פעולה שלא הוזכרה בגמרא 'ויוציא ממנו את היין' (וחזר על כך בהסבר רבן שמעון בן גמליאל לקמן), וכנראה עשה זאת כדי לבאר את טעם האיסור, שהרי אם רק פתח וסתם את החבית, מה איסור יש כאן? אך בהלכות נשאר, כדרכו, צמוד

³⁷ מעניינת התופעה של היצמדות הרמב"ם למקורותיו. במשנה כתוב כאן לשון יחיד 'נכרי', אבל הגמרא מדברת על פועלים רבים. הרמב"ם נאמן לשני מקורותיו יחד: במקרה שהוא מסביר מאמר מהמשנה הוא כותב בלשון יחיד, אך כאשר במשנה סתום האם הלשון הוא יחיד או רבים, נוטק הרמב"ם בלשון רבים, כגון במקרה של המעביר ספינה במשנה ד. דברים דומים עשה הרמב"ם בהסבר כד - חבית; גוי - נכרי; ראה לקמן, ד"ה לכד וד"ה הרי זה יין נסך.

³⁸ ראה לעיל, הערה 28, עמ' 184.

³⁹ מעניינת גרסתו של הרב קאפח אשר מהווה שלב ביניים בין מהדורה קמא ובתרא. מצד אחד לא מופיע הקטע אשר נמחק ממהדורה בתרא, ומצד שני חסרים התיקונים מ'חבית' ל'כד'.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

למקורות ולא הזכיר תוספת זו (מאכלות אסורות פי"ב הט"ז): "כדי שיפתחו פי הכד ויחזרו ויגיפו אותה ותיגב".

'לגוף' הכוונה לסתום את פי החבית/הכד, ראה פיהמ"ש מועד פי"ב מ"א.
"הרי זה יין נסך" - יש מספר דרגות ביין נסך, ראה בהמשך הפרק מ"י ובהלכות מאכלות אסורות פי"א הלכות א-ז. בפייהמ"ש סתם הרמב"ם וכלל את כולן תחת הכותרת של יין נסך (ראה פי"ד מ"ט), אבל בהלכות מאכלות אסורות פי"ב הלכות טז-יז ביאר שהיין במקרה שלנו אסור בשתייה בלבד. יש לשים לב שבכל מקום שכתוב במשנה 'נכרי' העתיק הרמב"ם 'נכרי', אך במקרה של ספינה (מ"ד) שסתמה המשנה כתב הרמב"ם 'גויס', לפי הכלל שקבע בהלכות מאכלות אסורות פי"א ה"ח: "כל מקום שנאמר בענין זה שהיין אסור, אם היה הגוי שנאסר היין בגללו עובד עבודה זרה הרי הוא אסור בהנייה. ואם אינו עובד עבודה זרה הרי הוא אסור בשתייה בלבד. וכל מקום שנאמר גוי סתם הרי זה עובד עבודה זרה". אצלנו מדובר ב'נכרי' ולכן היין אסור בשתייה בלבד.⁴⁰

"ורבן שמעון... תנא קמא" - בלשון זו סיכמה הגמרא במסכת עבודה זרה (סט ע"ב): "...דרבן שמעון בן גמליאל דלא חייש לשתומא".

דברי הרמב"ם ביחס לזמני סתימת פי הכד אינם כדברי הירושלמי בסוגיה (עבודה זרה פי"ה, מד ע"ד), וייתכן שגרס אחרת. ראה 'פני משה' שם שמסביר שוודאי שהזמן של רבן שמעון בן גמליאל ארוך מהזמן של תנא קמא, כפי שגם נראה מהמציאות ואף משמע כן ממהלך הגמרא.

"לפי שרבן... פי הכד" - משפט זה מוסב על דעת רבן שמעון בן גמליאל ולא על המשפט האחרון שעסק במשך הזמן של סתימת פי הכד. כדבר זה מפורש בגמרתנו (סט ע"ב): "ארשב"ג לחכמים, והלא סתומו ניכר בין מלמעלה ובין מלמטה".

"וחכמים אינם... ממהר להתיבש" - מקורו של הרמב"ם בגמרא (סט ע"ב). הטיט מוזכר בעשרות מקומות בפייהמ"ש, וכל עירוב של עפר עם מים נעשה טיט (ראה למשל פיהמ"ש פרה פי"ח מ"א), אך בגלל סוגי עפר שונים יש גוונים שונים לטיט. גבס לעומת זאת גונו אחד, והוא אבן רכה ששורפים אותה באש וטוחנים אותה מבלי לכבותה במים (בשונה מסיד), ובלשון המשנה גבסים (אלג'בס).⁴¹ שני טעמים הביא הרמב"ם לשיטת חכמים: (1) צורת הגבס אחת. (2) הגבס ממהר להתיבש. שני טעמים אלו הם טעמי הגמרא (סט ע"ב): "ורבנן, כיון דמלמעלה לא ידיע לא מסיק אדעתיה דאפיך וחזי ליה

⁴⁰ השווה לסהמ"צ עשה קצח, עמ' קנט: "הצווי שנצטוינו להטיל רבית על הגוי... והוא אמרו יתעלה לנכרי תשיך", וכן במשנה תורה הלכות מלוה ולוה פי"ה ה"א. וברור שדין זה על הגוי דווקא, כפי שהקפיד לכתוב בכל מקום, וכן בתשובת רבי אברהם בן הרמב"ם (ראה מעשה נסים מסלה י, פריס תרכ"ז, עמ' 91 ואילך). ומעניין הנוסח במניין המצוות בהקדמה למשנה תורה ששם כתב 'לנכרי' לפי פשט הפסוק, כדרכו במניין הקצר לכתוב את המצווה כנוסח הפסוק ולא על פי עניינה של המצווה. ראה הקדמה למשנה תורה, עמ' סט-ע.

⁴¹ ראה כלים פי"ב מ"ב, פרה פי"ה מ"ט, מקוות פי"ד מ"ג.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

(= צורת הגבס מלמעלה אחת). אי נמי, זימנין דחלים (= גם מלמטה מספיק [הגבס] להתייבש ונעשה אחד)."

"ונגזר ישתום... שתום העין" - כל הראשונים שפירשו משנה זו הביאו את הפסוק מנבואת בלעם, במדבר כ"ד, ג. המקור ברס"ג: "שתום העין - כדי שישתום".⁴² וכן כתב הערוך ערך 'שתם' ב,⁴³ ובפסיקתא זוטרתיא (לקח טוב).⁴⁴ במקומות רבים בפייהמ"ש מסביר הרמב"ם מילים דרך הגזירה הדקדוקית, ראה בנספח למאמר זה. בהרבה מקומות מפרש הרמב"ם מילים באמצעות פסוקים, ראה לדוגמה במסכתנו פ"ה מ"ו.

"והלכה כרבן שמעון בן גמליאל" - כך פסקה הגמרא (סט ע"ב): "אמר רבא: הלכה כרשב"ג, הואיל ותני סתמא כוותיה...", וכן פסקו הר"י (לג ע"א באלפס) ובעל הלכות גדולות,⁴⁵ וכן כתב בהלכות מאכלות אסורות (פ"ה הלכות טו-יז, הובא לעיל).

במהדורה קמא הוסיף כאן הרמב"ם כיצד היין מתנסך כסיכום לדין יין נסך, אף על פי שאין זה מעניין המשנה (ראה פ"ד מ"ז, ועוד דוגמות רבות לדבר). במהדורה בתרא מחק מפני שחזר בו בדיון. עדיין יכול היה הרמב"ם לתקן את דבריו, אך העדיף למחקם כנראה מפני האריכות שאינה במקומה. ראה מקרים דומים בדמאי פ"ו מ"ח, מעשר שני פ"ד מ"ב, נזירות פ"ח מ"ב, שוטה פ"ט מ"ה, מנחות פ"ד מ"א, חולין פ"יא מ"ג ובכורות פ"ז מ"ב. וראה גם חלה פ"ב מ"ד שמחק דין שלא היה מקומו באותה משנה והעבירו למקום אחר. במהדורה קמא פסק הרמב"ם כרב פפא (עבודה זרה ס ע"א):

אמר רב פפא, האי עובד כוכבים דדרי זיקא [= נוד יין] וקאזיל ישראל אחוריה, מליא - שרי, דלא מקרקש; חסירא - אסיר, דלמא מקרקש. כובא [= כלי קטן לדין], מליא - אסור דלמא נגע; חסירא - שרי דלא נגע. רב אשי אמר, זיקא בין מליא ובין חסירא - שרי. מאי טעמא? אין דרך ניסוך בכך.

ייתכן שרמב"ם פסק כך בגלל שבעל השמועות הקודמות שנפסקו להלכה הוא רב פפא, וכן מפשט הסיפורים בדף ע משמע שכל הגבהה ונענוע של החבית הופכים את היין לדין נסך. ראה לדוגמה המקרה בתינוקת הגויה שנמצאה בין החביות שחוששים שמא הגביהה אותן (ע ע"ב).

אך במהדורה בתרא הרמב"ם מחק דברים אלו מפני שחזר לפסוק כרב אשי, כפי שפסק הר"י (כח ע"ב באלפס), וכן נפסק בתשובות גאוני קדמונים.⁴⁶ עם זאת, על פי

⁴² ש"א ורטהימר (מהדיר), **באור תשעים מלות בודדות בתנ"ך**, ירושלים תרצ"א, עמ' י.

⁴³ ראה לעיל, הערה 38.

⁴⁴ ש"י בובר (מהדיר), **מדרש לקח טוב המכונה פסיקתא זוטרתיא**, וילנה תר"מ, קכט ע"א.

⁴⁵ **ספר הלכות גדולות**, הלכות יין נסך, מהד' מכון ירושלים, ירושלים תשנ"ב, עמ' תקצח.

⁴⁶ ד' קאסל (מהדיר), **תשובות גאוני קדמונים**, ברלין תר"ח, סי' לב.

דבריו במהדורה קמא ניתן להבין טוב יותר את פסקו בהלכות מאכלות אסורות על פי רב אשי.

הדיון בין רב פפא ורב אשי הוא בחביות פתוחות. הדבר מוכח מדברי רב פפא בכובא שהחשש בו שמא ייגע, והדבר אפשרי רק בחבית פתוחה. ניתן לדייק דברים אלו גם בפיה"מ במקומנו שפתח הרמב"ם בדין כלי חרס סתומי פה והמשיך "והוא הדין בעצמו בכלי הזכוכית והמתכות", ובכלים אלו לא הזכיר שהם סתומי פה. ראייה נוספת להסברנו כי מדובר בכלים פתוחים, ניתן להביא מדבריו בהלכות מאכלות אסורות (פ"ב ה"ד, יובא לקמן): "העביר כלי חרש פתוח...".

לאור דברינו עד כאן גם ב'נודות' מדובר כשהם פתוחים, ולפיכך ניתן להבין את דברי רב פפא "מליא - שרי, דלא מקרקש", ולא כתב שאי אפשר לנענע אלא רק שלא עושה זאת, כי אם ינענע יישפך היין. אך אם הנוד סגור ניתן לנענעו - ואסור כמו נוד חסר, וזה מה שפסק במהדורה קמא.⁴⁷ לפי זה ברור שגם בנוד מדובר כשהוא פתוח, ומה שכתב הרמב"ם שנוד מלא אסור, הואיל וגם אם אין מקום לחשוש שישתה מהיין, עדיין יכול לנענעו אם פיו סתום.

בהלכות מאכלות אסורות (פ"ב ה"ד) חזר לפסוק כרב אשי, אך על פי הסבר הגמרא שהצענו עד כאן. נביא את לשונו ונוסיף ביאור בסוגריים: "כלי סתום מותר לטלטלו הגוי ממקום למקום ואף על פי שהיין מתנדנד שאין זה דרך הנסוך (טעמו של רב אשי ביחס לנוד, אך כפי שהרמב"ם הסב את הדברים לכלי חרס סתומי פה, עשה גם כאן). העביר נוד של יין ממקום למקום והוא אוחד פי הנוד בידו (זהו דינו של רב אשי, שכאמור מדבר בנוד פתוח, ולכן כתב הרמב"ם שאוחד פי הנוד בידו), בין שהיה הנוד מלא או חסר, מותר ואף על פי שהיין מתנדנד. העביר כלי חרש פתוח (סוף דינו של רב פפא) מלא יין אסור שמא יגע בו. ואם היה חסר מותר אלא אם כן שכשכו". ראה שם בסוף הלכה א: "וכן אם אחד כלי פתוח של יין ושכשכו, אף על פי שלא הגביה הכלי ולא נגע ביין נאסר היין", דווקא כלי (ולא נוד) פתוח, כי כלי סגור - אין דרך ניסוך בכך, כפי דעתו במהדורה בתרא.

מפאת חשיבות הנושא סיים הרמב"ם ב"ודע זה", כפי שעשה בהרבה מקומות בפיה"מ (ראה במשניות האחרונות שבפרק ה). יש פעמים שסיים כך במהדורה קמא, אך במהדורה בתרא מחק, כפי שעשה כאן. ראה שביעית פ"י מ"ה בעניין שטר מוקדם ומאוחר; תרומות פ"ה מ"ו הביטוי לפי חשבון במקוה;⁴⁸ נזירות פ"ח מ"ב בעניין סדר

⁴⁷ פירוש אחר לסוגיה זו ניתן למצוא בגאונים, אשר הסתמכו על הגרסה בגמרא שבה לא היה כתוב 'דלא מקרקש' ו'דלמא מקרקש' (ראה גרסת הר"ף ובדקדוקי סופרים), שהוא ביאור שנכנס מאוחר יותר. במקרה זה הטעם לאיסור היין בכלי חסר הוא שמא ישתה ממנו, אבל במלא אינו יכול לשתות מפני שירגישו בחסרון היין, כדרך שהסבירו בתשובות גאונים קדמונים (לעיל) ובאופן מקוצר בשערי תשובה, סימן רנט. ראה גם באשכול, הלכות יין נסך חלק ב, מהד' אלבק עמ' 84.

⁴⁸ ראה על כך גם ד' פיקסלר תשנ"ב (לעיל, הערה 1), עמ' 65-78.

הקרבות בנוזר המגלח ד' פעמים; כרתות פ"א מ"ה ימי מלאות ביולדת; כלים י"ז מ"ז בעניין דין אוהל בתוך אוהל; אהלות פ"ב מ"ז בעניין חישוב טפח על טפח בעיגול.

אחרי שסיים להסביר כיצד היין מתנסך, נמצאנו למדים (לפי מהדורה קמא) שחבית שאינה מלאה וכל נוד שגוי מטלטלו בידו - היין נאסר. אם כן, כיצד ניתן להעביר חביות יין על ידי גוי? על כן הוסיף הרמב"ם בסוף המשנה שכאשר הגוי רק מוליך את הבהמה מפני כובד החבית, אין היין מתנסך. לפי מהדורה בתרא אין צורך בהעמדה שהחבית כבדה ומונחת על גבי הבהמה, מה עוד שתיקן מ'חבית' ל'כד' וכד קטן מחבית (ראה מה שכתבנו לעיל ד"ה לכד), ואם כן אין אפשרות להעמיד את המשנה במקרה שמוביל את היין על גבי הבהמה. כמו כן, במהדורה קמא כתב תוספת זו, הואיל והייתה האפשרות היחידה שגוי יעביר כלי עם יין בלי לאסרו (פסיקתו כרב פפא), אבל במהדורה בתרא אין צורך באפשרות זו, שהרי לשיטת רב אשי גוי יכול להעביר כלי סגור בידיו.

אם כן העולה לנו שבמהדורה קמא פסק הרמב"ם כרב פפא והיה חייב להעמיד את המשנה בחבית אשר מעבירים אותה על גבי בהמה, כי בכל מציאות אחרת הגוי מנסך את היין. במהדורה השנייה פסק כרב אשי (וכדבריו בהלכות) ומחק את התוספת, כדרך שעשה בכמה מקומות מפני שהדין בה לא היה נכון, והעדיף למחקה ולא לתקנה מפני שזו תוספת שאיננה קשורה למשנה. עם התיקון מחק גם את ההעמדה שמעביר את החבית על גבי החמור, מפני שאין בה צורך יותר (הגוי יכול לגעת בחבית סגורה לשיטת רב אשי), ולכן גם ניתן להסביר את המשנה בכד ואין צורך בהעמדה שמדובר בה בחבית.

נספח: לשון ובלשנות בפהמ"ש לרמב"ם

איכות הלשון הייתה גורם בעל חשיבות רבה בכלל כתיבתו של הרמב"ם. הרמב"ם הקפיד הקפדה מיוחדת על סגנון הכתיבה, נוסף על היותו מדויק ובהיר.⁴⁹ אף בפירוש המשנה השתמש הרמב"ם בידע הלשוני שלו בכדי להסביר מילים קשות וצורות דקדוקיות יחודיות של המשנה. בשורות הבאות אציין את המקומות שמצאתי בפהמ"ש שעשה הרמב"ם שימוש בידע זה.

הסבר של מילה על פי נגזרת דקדוקית ממילה אחרת: ברכות פ"ב מ"ו; פאה פ"ג מ"ג; פ"ז מ"ה; כלאים פ"ד מ"א; פ"ד מ"ז; פ"ז מ"ז; פ"ט מ"ח; שביעית פ"א מ"ח; פ"ב מ"ב; פ"ד מ"ב; פ"ד מ"ו; תרומות פ"ט מ"ג; פ"א מ"ה; פ"א מ"ז; מעשרות פ"א משניות ב-ג; מע"ש פ"ה מט"ו; שבת פ"ה מ"ד; פ"ד מ"ד; פ"כ מ"א; פכ"ב מ"ו; ערובין פ"י מ"ו; כפורים פ"ג מ"ד; נדרים פ"ו מ"ג; קדושין פ"ב מ"ו; ב"ב פ"ה מ"ג; פ"ט מ"ה; סנהדרין פ"ז מ"ב; פ"ט מ"ו; מכות פ"א מ"ה; עדיות פ"ד מ"ד; פ"ה מ"א; מנחות פ"ח מ"ד; חולין פ"ב מ"ו; בכורות פ"ב מ"ו; פ"ו מ"ז; פ"ו מ"ט; פ"ז מ"א; ערכים פ"ב מ"ו; ערכים פ"ז מ"א; מעילה פ"ב מ"ג; כלים פ"ג מ"ד; פ"ג מ"ו; פט"ז מ"ז; פ"כ מ"ח; פכ"א מ"ב; פכ"ט מ"ג; אהלות פ"ב מ"ב; פרה פ"ג מ"ב; פ"ט מ"ד; מקוות פ"י מ"א; נדה פ"ב מ"ו; זבים פ"ד מ"ו; טבול יום פ"ב מ"ח.

לא נמצאה נגזרת דקדוקית של מילה: דמאי פ"ג מ"ב; מנחות פ"ט מ"ג. **שינוי של אותיות באותה מילה:**⁵⁰ ברכות פ"ב מ"ו; כלאים פ"ב מ"ג; חלה פ"ב מ"ה; שבת פ"כ מ"ד; ערובין פ"ג מ"ג; פ"י מ"ד; פסחים פ"י מ"ג; עדיות פ"ה מ"ב; מנחות פ"ח מ"ג; תמיד פ"ב מ"ה; כלים פ"ג מ"ה; פ"ד מ"ג; פ"י מ"ו; פ"ל מ"ד; מקוות פ"ה מ"ו; עקצים פ"ב מו.

מילה מורכבת: ברכות פ"ו מ"א; פ"ז מ"א; דמאי פ"א מ"א; שביעית פ"ח מ"א; פ"ט מ"ד; פ"י מ"ג; שבת פכ"ב מ"ו; ערובין פ"ב מ"א; גטין פ"ד מ"ד; בי"מ פ"א מ"ז; ב"ב פ"ח מ"ו; עדיות פ"ג מ"ד; כלים פ"כ מ"ג; פ"ל מ"ב; אהלות פ"ז מ"ג; פרה פ"א מ"ג; מקוות פ"ה מ"ו; נדה פ"ה מ"ז; פ"ט מ"א.

מילה משותפת: כלים פכ"ט מ"א.

ניתוח של שורש ומקור: כלאים פ"ב מ"ג; פסחים פ"ב מ"ח; ב"מ פ"ב מ"ט; מנחות פ"ח מ"ג; חולין פ"ב מ"ג.

לשון זכר ונקבה ושם מספר: שבת פ"ה מ"ד; סוכה פ"ה מ"ד; קדושין פ"א מ"א; קנים פ"א מ"ד.

⁴⁹ על גדלותו של הרמב"ם בתחום הלשוני ראה סיכומי של י' טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם, ירושלים תשנ"א, עמ' 260-266.

⁵⁰ דוגמות רבות יש לדבר, ראה בפהמ"ש חלה פ"ב מ"ה, הערה 16 של ר"י קאפח. ניתן להוסיף אף את 'גלעניו/גרעניו'; 'שרשרתי/ששלתי'; 'מתגדרו/מתגדלי' (ראה רש"י ברכות יז ע"א, ד"ה מתגדר). כעין זה 'ברורו/בלולו' ב"ב קמז ע"א, וראה גם תוספות מועד קטן י ע"א, ד"ה רבי.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הבלעת אות היא דגש : שביעית פ"ט מ"ו.
הטיות : תרומות פ"א מ"א ; זבחים פ"א מ"ח ; פרה פ"ד מ"ד.
הפיכת מילה לפועל : פאה פ"ז מ"ג ; כלאים פ"ב מ"ד ; תרומות פ"ד מ"א.
שם הפועל : כלים פט"ז מ"ז.
לשון מושאל : כלאים פ"ב מ"י ; מעשרות פ"א מ"ה ; מנחות פ"ד מ"ד.
לשון מסכמת : הקדמה לחלק (ראה הקדמות, עמ' קלד).
ו' העטף : נדרים פ"ט מ"ו ; חגיגה פ"א מ"ח ; מנחות פ"ו מ"ב.
לו ולא, אמות הקריאה והאות ו' : פאה פ"ה מ"ו ; יבמות פ"ג מ"א ; שוטה פ"ה מ"ה.
שם נוסף לריבוי מורה על ההפלה והגזמה ו-ה' הידיעה : נדרים פ"ו משניות ב-ג ; פ"ו מ"ט ; חגיגה פ"א מ"ח.
הוספת אות לחיזוק ולהפלה : נגעים פ"א מ"ד.
תואר ומתואר : שבת פ"ו מ"ב.
בנינים : מדות פ"ב מ"ג.
עתיד ועבר : יבמות פ"ב מ"ח.
שמות יוונים וסורים : פרה פ"א מ"ג.
קלקול שפה מתחיל בערבוב עם שפה אחרת : נדרים פ"א מ"ב.
לשון שאינו מפורסם אצלנו : מכשירין פ"ג מ"ד.
לשון משומש הרבה במשנה : עדיות פ"ז מ"ד.